

29.10.2018

Наукометрія і гуманітаристика: проблеми та перспективи

Виступ заступника Міністра освіти і науки України Максима Віталійовича Стріхи на Пленарному засіданні IX Міжнародного конгресу українців ([Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України](#)).

«...Я спробую насамперед поговорити про ті небезпеки наукометрії, про які вже йшлося в кількох виступах раніше, з посиланням, зокрема, на [статтю пані Наталі Старченко](#), яку я теж так само уважно читав.

Чому з'явилася наукометрія? На те існувало декілька причин. Я говорю зараз не про Україну, а про світ. Перша – у ХХ столітті число науковців надзвичайно зросло. Десь 110-120 років тому на теренах України в межах двох імперій (Габсбургів і Романових) працювало десь зо 20 фахових фізиків. Фахових – я маю на увазі тих, які жили з того, що їм платили як фізикам. Філологів було не набагато більше. Ви, напевне, чудесно пам'ятаєте з відомого тексту Домонтовича, що для того, аби залишитися в університеті Святого Володимира по завершенні курсу, треба було отримати конче золоту медаль. Срібна – не гарантувала нічого. І відтак, блискучий Микола Зеров змушений був після закінчення університету вирушити викладати латину в Златопільській провінційній гімназії. І лишень після встановлення Центральної Ради в Києві повернувся сюди.

Отже, замість двадцяти фізиків і приблизно такої ж кількості фахових філологів, сьогодні маємо в Україні вже не сотні, а тисячі фізиків і тисячі філологів. Це така за обсягами спільнота, де самим її членам буває складно оцінювати один одного. Коли спільнота складається з двадцяти людей – очевидно, всі один одного знають, і якихось формалізованих механізмів оцінювання не треба. Коли спільнота ширша – потрібні ще якісь додаткові формалізовані критерії.

Водночас у ХХ столітті надзвичайно зросло фінансування науки. Сталося це завдяки насамперед «воєнці» й стрімкому розвитку «проривних» технологій у різних сферах, але перепало й на розвиток фундаментального знання. Фінансування, як відомо, виділяють політики. Політики, здебільшого, на науці не тямляться. Відтак, політики теж потребують певних формалізованих критеріїв для того, щоб зрозуміти, як використовуються ті кошти, які вони виділяють. Це була друга причина для розвитку наукометрії.

Ну, і нарешті третя причина, яка дозволила це реалізувати, – була поява Інтернету. Я можу спиратися на певний особистий досвід. Так сталося, що в 1979 році я, тоді ще студент, в жодному разі не завдяки власним заслугам, а завдяки науковим контактам моїх батьків, супроводжував до Київської опери пана Юджина Гарфілда на балет «Білосніжка і сім гномів». Це людина, яка стояла при основі сучасної наукометрії, при основі формування бази Web of Science. Але тоді пан Гарфілд ще не сприймався зовсім як велика постать, яка переверне всю систему організації науки, з одної простої причини – доба Інтернету настала приблизно через півтора десятиліття. І тоді те, що він

робив для вимірювання рівня цитування наукових статей, здавалося чимось важливим, але, все ж таки, обмеженим за потенційним застосуванням. З появою Інтернету це стало загальнозживаним, це лягло в основу оцінювання науки фактично в усіх західних державах (потім прийшло і до нас), – і мало для науки в цілому, не тільки в Україні, але й в усьому світі, дуже неоднозначні наслідки.

Насамперед, з'явилося гасло «Publish or perish!» («Публікуйся або загни!»). З'явилася злива загалом нікому не потрібних робіт, статей, скерованих лишень на те, щоб покращити публікаційні показники їхніх авторів. Що з цим робити – світ досі до ладу не знає. Далі, коли ми спираємося на наукометрію як на цифри, то зрозуміло, що будь-яка гола цифра надається для маніпуляцій. Дуже швидко навчилися, як маніпулювати наукометричними цифрами: з'явилися методи швидко підвищувати індекс Гірша (h-індекс), з'явилися способи «накручувати» імпаکت-фактор (impact-factor) журналів. З цим борються, ведуться великі дискусії в спільнотах. Тим не менше, як це побороти – питання відкрите в усьому світі.

Є багато інших проблем. Я не зупинятимусь на них. На цю тему існує величезна література на Заході і вже досить багато виступів в Україні. Відтак, наукометрія справді принесла дуже багато проблемних речей, навіть у царині природничих наук, де вона, начебто, працює найкраще. Водночас, щодо наукометрії можна перефразувати те, що сказав свого часу сер Вінстон Черчилль щодо демократії: «Наукометрія – жахлива річ, але нічого кращого поки що ще не вигадали». Справді, іншого механізму для оцінювання науковців в будь-яких широких спільнотах поки що ніде в світі не запропоновано. Відтак, наукометрією користуються. Хоч на Заході, очевидно, вже всі розуміють, що гола наукометрія сама по собі мало що важить, і її можна застосовувати тільки разом із експертними оцінками добрих фахових експертів у певній вузькій галузі, які дозволяють зрозуміти, а про що ж ідеться насправді.

Як я вже сказав, наукометрія спершу народилася в галузі природничих наук, хоч сам Юджин Гарфілд був лінгвістом. Це теж, очевидно, цікава деталь для багатьох присутніх. Але в останні роки обидві провідні світові наукометричні бази, Scopus і Web of Science, на які (на ту, чи на ту) орієнтуються уряди фактично всіх держав, які фінансують науку, здійснюють активну експансіоністську політику в бік гуманітаристики (Arts and Humanities). Бази навіть змінили певні свої засадничі принципи. Якщо в випадку Web of Science спершу ішлося про жорстку англійськість (у Scopus це не було прямо декларовано, але фактично малося на увазі), то зараз толеруються журнали національними мовами, вимогою лише є англійський Abstract. І успіхи тут достатньо великі, – число гуманітарних видань з різних країн в обох базах постійно зростає.

Уряди так само проводять тут часом досить жорстку політику. Так сталося, що місяць тому на міністерській Конференції міністрів науки в Єрусалимі віце-прем'єр і міністр вищої освіти та науки Польщі пан Ярослав Говін оповідав нам з пані міністром Лілією Гриневич про нову польську

систему оцінювань. Вона, на відміну від попередньої, жорстко базується на наукометричних показниках. Відразу після нашої розмови вона була схвалена – і вже створила поважні проблеми для польських гуманітаристів, бо, як виявилось, навіть в Польщі, де журнали підтримуються краще, ніж у нас, з історичних журналів широкого профілю, окрім «Acta Historica Polonica», жоден інший до провідних світових наукометричних баз не входить. Навіть такі поважні, як «Zeszyty Historyczne» тощо. Себто, це проблема не лишень наша, аналогічні проблеми мають і наші партнери з країн ЄС.

Так сталося, і про це вже говорила пані Міністр Лілія Гриневич, що на чолі реформи науки в Україні стали природничники. Так сталося, що гуманітаристи не були дуже активні, коли обирався Науковий комітет – орган дуже важливий як генератор ідей реформи. І відтак, з двадцяти чотирьох членів Наукового комітету двадцять представляють природничі і технічні науки, гуманітаристів – четверо. Ці «фізики» й «технарі» принесли певні свої уявлення щодо оптимальних, на їхню думку, механізмів оцінювання (які, часом, справді добре працюють в царині природничих наук). І тому з'явився Проект змін до Наказу № 1112 від 17 січня 2011 року, який регулює захисти дисертацій, де було побудовано достатньо струнку формалізовану схему балів, яку треба отримати, щоб претендувати на науковий ступінь. Як показали дискусії, як показали мої розмови з дуже багатьма людьми, більшість природничників вважають цей проект за добрий. І очевидно, він справді достатньо гнучкий, і в царині природничих та технічних наук систему покращив би, якби був запроваджений.

Більшість гуманітаристів натомість вважають, що цей проект недооцінює засадничі пункти гуманітарної праці, бо для гуманітарія, скажімо, вага монографії є значно вищою, ніж для природничників. Для гуманітаріїв монографія є системною підсумковою працею, і ті шість балів, які віділено у Проекті – до смішного мало. І відтак, з погляду більшості гуманітаристів, Проект не може бути застосований в цілому. Я спішу відразу всіх заспокоїти: безумовно, жоден проект, який настільки урізав би права гуманітаріїв, Міністерство ніколи не затвердить. Але питання в іншому – яким шляхом іти далі?

Отже, сьогодні гуманітарії говорять про дуже слушні речі. Про те, що, на відміну від природничників, які працюють на всю світову спільноту, цільова аудиторія для гуманітарія дуже часто пов'язана з тією національною спільнотою, з якою пов'язаний предмет дослідження. Умовно кажучи, іспаніст, дослідник іспанської літератури працює насамперед на іспаномовну спільноту, а дослідник польського мистецтва – на полонійну спільноту і на саму Польщу. Відтак, є питання мови, є питання прив'язаності до національної аудиторії.

Тому коло гуманітарія, як правило, вужче, ніж коло природничника. Це теж треба враховувати. Гуманітарій ніколи не матиме такого кола читачів, як природничник, а відтак і не матиме таких показників цитувань.

Дуже хвилює наших гуманітаріїв явище, яке справді розповсюдилося – це «фейкові» «скопусівські» та «вебофсайтівські» журнали. На жаль, будь-яка проблема у нас породжує попит, хибний попит. Зараз з'явилося досить багато фірм, які засновані переважно вихідцями із колишніх держав СРСР в країнах Центральної Європи (Чехії, Польщі тощо) і організують там журнали-«одноденки», за гроші пропонуючи друкуватися в цих «європейських» «скопусівських» виданнях. Відтак, у середовищі гуманітаріїв, не зовсім ще обізнаних з такою системою, дуже часто Scopus став асоціюватися з «фейковістю». І зараз у середовищі гуманітаріїв частина людей піддалася, сказати б, певному розпачеві. Їм здається, що ті засадничі правила, які ними створені, підважено, що буде натомість – незрозуміло, і вони ризикують опинитися на руїнах.

Я ставлюся до всього цього трошки спокійніше, хоча я розумію їхні причини для тривоги. Я хотів би наголосити на кількох речах, які дозволяють дивитися в майбутнє не аж так трагічно. Насамперед – про питання мови. Слава Богу, самі організатори наукометричних баз зрозуміли, що національні мови в гуманітаристиці необхідні, і жорстка вимога англомовності знята. І очевидно, ніхто не вимагатиме від гуманітаріїв робитися в одну мить англомовними.

Хоча існує водночас питання не менш вагоме – збереження національної мови в природничих науках. Це питання теж треба вирішувати. Я не говоритиму про це зараз, але для мене як фізика зрозуміло, що ми маємо так само забезпечувати і певний простір побутування української мови в фізиці. Це є одна з базових речей.

Є проблема орієнтації більшості гуманітарних статей на порівняно вузьке коло дослідників. Це – правда. Але, очевидно, наукометрія може підказати й вихід. Він дуже простий: не можуть гуманітарії змагатися своїм h-індексом з фізиками, як фізики не можуть змагатися з біологами, бо індекси Гірша біологів, як відомо, значно вищі. Якщо ми вже застосовуємо механізми наукометрії, то при цьому гуманітарії мають змагатися лишень з гуманітаріями – і не більше того.

Питання «фейкових» журналів. Це питання завжди існуватиме. І все ж таки переважна більшість «скопусівських» і «вебофсайтівських» журналів, як показує досвід, не «фейкові», оскільки механізми відсіювання в провідних наукометричних базах діють достатньо жорстко, і «фейкові» журнали (на кшталт організованих вихідцями з колишнього СРСР у Польщі чи Чехії з комерційною метою) коли й потрапляють до таких баз, то дуже швидко «вилітають».

Отже, ми мусимо:

а) зважати на те, що є об'єктивна тенденція: наукометричні показники набувають дедалі більше розповсюдження в різних країнах світу;

б) розуміти специфіку нашої гуманітаристики, де:

а) потрібен достатньо тривалий перехідний період;

б) потрібні різні підтримчі дії.

Ми мусимо розуміти, що є певні сфери, які ніколи не будуть добре інтегровані в Scopus і Web of Science. І для цього Міністерство планує зараз створити Національний індекс цитування. Хоч ми вже наразилися через нього на, м'яко кажучи, не дуже сумлінну критику в одній шанованій газеті, але я переконаний, що він буде корисний насамперед для нашої гуманітаристики.

І нарешті, ми мусимо продумати чітку систему підтримки дій. Якщо ми вимагаємо добрих журналів, то, очевидно, мусять бути і механізми підтримки цих журналів. Я вважаю, що той майбутній Національний фонд досліджень, який, сподіваюся, почне працювати з наступного року, мусить мати одним із своїх пріоритетів також підтримку тих українських журналів, які справді важливі для функціонування спільноти. І це питання вже не Міністерства. Фонд буде незалежний від Міністерства. Отже, це питання самої спільноти, щоб через своїх представників в Раді Фонду, в Науковому комітеті обстоювати саме такі потрібні, корисні для гуманітаристики пріоритети.

Насамкінець наголошу: ситуація з наукометрією дуже непроста, бо очевидних рішень немає не тільки в Україні, їх немає і в усьому світі. Але в цій ситуації особливої ваги набуває діалог, готовність почути, готовність відмовитись від якихось своїх стереотипів, причому, діалог обопільний. Я переконаний, що в ході такого діалогу можуть бути знайдені рішення, які дозволять запровадити для нашої гуманітаристики елементи наукометрії. Я кажу, саме «елементи», бо ніколи тут не може бути всього того, що успішно, скажімо, діє в фізиці. Але, водночас, застосовуючи паралельно елементи експертного оцінювання, зможемо вибудувати струнку систему оцінювання наукових здобутків дослідників, які працюють у цій сфері, яка є, я переконаний, для нашої науки анітрохи не менш важливою, ніж моя рідна фізика...»